

The Impact of Narrator Uncertainty on the Process of Hadith Chain Evaluation within the Dirayah al-Noor Software Environment

Manouchehr Aghaei¹ , & Hojjat Bashtani²

1. Corresponding Author, Rijāl Researcher, Noor Computer Research Center of Islamic Sciences, Qom, Iran. Email: maghaei@noormet.net
2. Researcher in Rijāl and Hadith, Noor Computer Research Center of Islamic Sciences, Qom, Iran. Email: sabzwari23@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
2025/03/23

Received in revised form:
2025/11/02

Accepted:
2025/11/16

Available online:
2026/04/04

Keywords:

Narrator Uncertainty,
Sanad Evaluation,
Uncertainty in the Narrator,
Dirayah al-Noor Software,
Information
Technology,
Computer-Based Coding,
Hadith Studies.

ABSTRACT

Narrator uncertainty constitutes one of the major challenges in the evaluation of hadith chains of transmission due to its complexity and its impact on the principal elements of sanad evaluation, including teacher–student relationships, authentication and discrediting (tawthīq and taḍfīf), and transmission continuity and interruption (irsāl and ittiṣāl). Consequently, it plays a decisive role in the classification of hadiths as ṣaḥīḥ (sound), muwaththaq (reliable), ḥasan (good), or ḍaʿīf (weak). Conducted within the infrastructure of the Dirayah al-Noor software, the present study utilizes this platform to enhance the sanad evaluation process through the identification, aggregation, and analysis of the effects of narrator uncertainty. Based on the existing framework of the Dirayah al-Noor software infrastructure, this study proposes a set of codes for various conditions affecting the sanad and its constituent elements. By applying and matching these codes to different sanad configurations, the impact of narrator uncertainty on sanad evaluation can be identified and examined. These codes serve as an interface between the researcher and the computer, enabling the identification and analysis of the effects of narrator uncertainty within sanad datasets. By introducing new methodological solutions, this study contributes to the completion and enhancement of the sanad evaluation process. Furthermore, to improve analytical precision, different types of relationships—including teacher–student relationships and narrator–source (marwī ‘anhu) relationships—are examined separately. This distinction helps address existing challenges in narrator classification and general authentication (tawthīq al-‘amm). Ultimately, by identifying fundamental challenges and proposing practical solutions, this study represents a significant step toward improving the digital evaluation process of hadith chains of transmission.

Cite this article: Aghaei, M; & Bashtani, H. (2026). The Impact of Narrator Uncertainty on the Process of Hadith Chain Evaluation within the Dirayah al-Noor Software Environment. *Digital Islamic Studies and Humanities*, 2 (3), 7-42.
<https://doi.org/10.22034/disah.2026.2091302.1088>

© The Author(s). **Publisher:** Research Center for Digital Islamic Studies and Humanities (RCDISAH).

DOI: <https://doi.org/10.22034/disah.2026.2091302.1088>

چگونگی اثرگذاری اختلال تردید در راوی در فرآیند ارزیابی اسناد بر بستر نرم افزار درایه النور

منوچهر آقایی^۱، و حجت باشتی^۲

۱. نویسنده مسئول، پژوهشگر رجال مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور، قم، رایانامه: maghaei@noornet.net

۲. پژوهشگر رجال و حدیث مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور، قم، رایانامه: sabzwari23@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

اختلال تردید در راوی یکی از چالش های مهم در ارزیابی اسناد حدیثی است که به دلیل پیچیدگی و تأثیر آن بر ارکان اصلی ارزیابی اسناد، از جمله رابطه شاگردان و مشایخ، توثیق و تضعیف، و ارسال و اتصال، نقش تعیین کننده ای در طبقه بندی احادیث (صحیح، موثق، ضعیف و حسن) ایفا می کند. پژوهش حاضر که در بستر زیرساخت های نرم افزار درایه النور انجام شده، به کمک این زیر ساخت ها به تکمیل فرآیند ارزیابی اسناد از طریق شناسایی، تجمع و تحلیل آثار اختلال تردید در راوی پرداخته است.

در این مطالعه، طبق شیوه های موجود در زیرساخت نرم افزار درایه النور، برای حالت های مختلف عارض بر سند و اجزای آن، کدهایی پیشنهاد شده که در صورت اعمال و تطبیق این کدها با حالت های مختلف سند، می توان تأثیر اختلال تردید را در ارزیابی اسناد مشاهده نمود. این کدها به عنوان ابزاری برای ارتباط بین پژوهشگر و رایانه، امکان شناسایی و تحلیل آثار اختلال تردید را بر روی داده های اسناد فراهم می کنند. پژوهش حاضر با ارائه راهکارهای جدید، به تکمیل و ارتقای فرآیند ارزیابی اسناد کمک می کند. همچنین، به منظور افزایش دقت در تحلیل ها، رابطه های مختلف، از جمله رابطه شیخ و شاگردی و رابطه راوی و مروی عنه، به صورت مجزا بررسی شده اند. این تفکیک به رفع چالش های موجود در طبقه شناسی و توثیقات عام کمک می کند. در نهایت، این پژوهش با شناسایی چالش های اساسی و ارائه راهکارهای عملی، گامی مؤثر در جهت بهبود فرآیند ارزیابی اسناد حدیثی در بستر دیجیتال برمی دارد.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۳/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۸/۱۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۸/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۵/۰۱/۱۵

کلیدواژه ها:

اختلال تردید،

ارزیابی اسناد،

تردید در راوی،

نرم افزار درایه النور،

فناوری اطلاعات،

کدگذاری رایانه ای،

علوم حدیث.

استناد: آقایی، منوچهر؛ و باشتی، حجت (۱۴۰۵). چگونگی اثرگذاری اختلال تردید در راوی در فرآیند ارزیابی اسناد بر بستر نرم افزار

درایه النور. *علوم انسانی و اسلامی دیجیتال*، ۲ (۳)، ۴۲-۷. <https://doi.org/10.22034/disah.2026.2091302.1088>

ناشر: پژوهشگاه علوم اسلامی و انسانی دیجیتال (مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور). © نویسندگان.

مقدمه

بر محققین و دانش پژوهان در علوم اسلامی پوشیده نیست که عمده ترین راه انتقال معارف اسلامی در تمام حوزه های آن، حدیث و روایت می باشد که با اطمینان می توان گفت با وجود تمامی ناملایماتی که بر تراش حدیثی گذشته است ولی محدثین و حدیث نگاران در عصور گذشته توانسته اند با تلاش های طاقت فرسای خود در حوزه انتقال میراث حدیثی به نسل های بعد از خودشان، نقش بی بدیلی را ایفاء کنند. یکی از مهم ترین دغدغه های گذشتگان، نقل مسند احادیث بوده است طوری که اعتماد به روایات مرسل و نقل زیاد آن را ملاک برای تضعیف ناقل قرار می دادند^۱. با وجود تلاش های بسیار در انتقال متون روایی به وسیله اسناد، اختلالات زیادی از جمله تردید، زیادت، تصحیف، سقط و... در اسناد وجود دارد که بدون حل آن ها، ارزیابی اسناد امری مشکل بلکه ناممکن خواهد بود. لزوم توجه به این اختلالات و حل آن ها زمانی بیشتر نمایان می گردد که تقسیمات چهار گانه حدیثی در بین متأخرین (صحیح، موثق، حسن و ضعیف) و احراز شرائط آن از قبیل جرح و تعدیل روات، اتصال و انفصال و شیخ و شاگردی، مبتنی بر حل این اختلالات است. از طرف دیگر آن چه ساماندهی این اختلالات را دچار چالشی فزاینده می کند فراوانی و گوناگونی آن ها است چه این که هر کدام از متون روایی دارای سبک خاصی در نقل اسناد می باشند و بدون شناخت آن ها، رسیدگی به این اختلالات، مفید نخواهد بود. در این میان پیشرفت های چشم گیری که در زمینه فن آوری اطلاعات و تاثیر گذاری آن در حوزه های مختلف علوم انسانی از جمله پژوهش های حدیثی، در عصر حاضر صورت گرفته چشم انداز جدیدی روبه روی پژوهشگران حوزه سند شناسی در زمینه استخراج، تحلیل و تصحیح اختلالات در اسناد قرار داده است. نمونه روشن این تحقیقات سندی را می توان در بخش رجال تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی دید که بحق توانسته است در این زمینه استفاده های سودمندی را از فن آوری اطلاعات ببرد.

۱. بر اساس همین رویکرد، رجالیان شیعه یکی از قرائن دال بر وثاقت را اعتماد قمی ها دانسته اند زیرا قمی ها در نقل روایت از افراد، نهایت دقت را اعمال می کرده اند. برخی اخراج سهل بن زیاد الادمی و احمد بن محمد بن خالد البرقی از قم توسط احمد بن محمد بن عیسی الاشعری را به خاطر نقل زیاد آن دو از ضعفا و اعتماد آن ها به مراسیل دانسته اند. (الفوائد الرجالية (كجوري شیرازی)، ص ۱۰۷)

یکی از اختلالات رایج در اسناد، اختلال تردیدی است که دارای اقسام و آثار زیادی در سه رکن اصلی شاگردان و مشایخ، توثیق و تضعیف و ارسال و اتصال می‌باشد. مقاله حاضر در صدد است به کمک فن آوری‌های نوین اطلاعاتی، شیوه شناسایی و تجمیع انواع اختلال تردید در راوی و همچنین چگونگی اثر گذاری آن در ارکان یاد شده را نشان دهد. همچنین تبیین رابطه ی شیخ و شاگردی که به عنوان مرجع بسیاری از بحث‌های مهم رجالی مانند توثیقات عام می‌باشد و جداسازی آن از صرف رابطه ی راوی و مروی عنه یکی از اهداف اصلی نوشتار حاضر را تشکیل می‌دهد زیرا آن چه تاکنون در نرم افزارهایی مثل درایه النور انجام شده است تلفیق موارد این دو رابطه و تعبیر از هر دو به شیخ و شاگرد است در حالی که رابطه ی شیخ و شاگردی مدّ نظر ما اخصّ از رابطه راوی و مروی عنه می‌باشد. بنابراین لزوم تفکیک این دو با توجه به آثار خاصّ آن‌ها و در نتیجه ارتقاء کارآیی درایه النور در این زمینه کمک بسیاری برای پیاده سازی مباحث سندی خواهد کرد.

با توجه به کثرت و تنوّع اختلالات موجود در اسناد و اثرگذاری اختصاصی هر کدام از آن‌ها در ارکان سه گانه یاد شده و همچنین عدم امکان پرداختن به تمامی آن‌ها در یک مقاله لازم است که هر کدام از اختلالات و اثرگذاری آن در نوشتاری جدا بررسی شوند.

پیشینه تحقیق

مطالعه اختلال تردید در راوی و تأثیرات آن بر ارزیابی اسناد حدیثی، در منابع سنتی علم رجال و درایه کمتر به صورت مستقل و جامع مورد توجه قرار گرفته است. مباحث مرتبط با این اختلال معمولاً در آثار فقهی و رجالی به صورت موردی و در مواجهه با اسناد خاص مطرح شده‌اند. در این منابع، تمرکز بیشتر بر جرح و تعدیل راویان یا بررسی ارسال و اتصال اسناد بوده است، اما انواع اختلالات تردیدی و نحوه تأثیر آن‌ها بر فرآیند کلی ارزیابی اسناد، به‌ویژه در سه رکن اصلی یعنی رابطه شاگردان و مشایخ، توثیق و تضعیف، و ارسال و اتصال، و ارائه راهکار برای عبور از این چالش‌ها کمتر مورد بررسی جامع قرار گرفته‌اند.

در دهه‌های اخیر، پیشرفت‌های فناورانه در حوزه علوم انسانی و تحلیل‌های دیجیتال، فرصت‌های جدیدی را برای مطالعه اسناد حدیثی فراهم کرده است. یکی از مهم‌ترین تلاش‌ها در این زمینه، فعالیت‌های مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) است. این مرکز با توسعه

نرم‌افزارهای تخصصی مانند «درایه‌النور» و ارائه ابزارهایی برای ساختارمندسازی اطلاعات، جمع‌داده‌ها، و تحلیل اسناد حدیثی، گام‌های مهمی در این مسیر برداشته است. این نرم‌افزار امکان جستجو، شناسایی راویان، تطبیق و تحلیل روابط میان راویان، و ارزیابی اسناد را تسهیل کرده است. با این حال، مسئله اختلال تردید در راوی و تأثیرات آن بر ارزیابی اسناد، به‌صورت تخصصی و نظام‌مند در این بستر بررسی نشده و نیازمند پژوهش‌های بیشتری است.

تحقیق حاضر، در راستای تکمیل این خلأها، بر آن است تا به‌صورت تخصصی اختلال تردید در راوی را بررسی کرده و تأثیرات آن را در ارزیابی اسناد تحلیل نماید، و سپس با ارائه راهکارهای عملی، گامی مؤثر در بهبود فرآیند ارزیابی اسناد حدیثی بردارد.

روش تحقیق

این پژوهش با روش تحلیلی-توصیفی و با استفاده از داده‌های میدانی موجود در بستر نرم‌افزار «درایه‌النور» و ابزارهای پشتیبان آن انجام شده است. در مرحله نخست، با مطالعه دقیق داده‌ها و اسناد موجود در این نرم‌افزار، یکی از اختلالات مهم در اسناد حدیثی، یعنی تردید در راوی، شناسایی شد. مشخص شد که این اختلال تأثیر قابل‌توجهی بر ارزیابی اسناد حدیثی دارد، اما در الگوریتم‌های فعلی ارزیابی اسناد نرم‌افزار به‌طور مستقیم در نظر گرفته نشده است.

در مرحله دوم، با تمرکز بر اختلال تردید در راوی، انواع مختلف این پدیده مورد بررسی قرار گرفته و برای هر یک از حالت‌های آن کدهایی تعریف شده است. این فرآیند بر اساس اطلاعات موجود در کتب رجالی، مقالات، گزارش‌ها و منابع موجود در کتب حدیثی، همراه با تحلیل داده‌های نرم‌افزار «درایه‌النور»، انجام شده است. این کدها با هدف مدل‌سازی حالت‌های مختلف اختلال در ارزیابی اسناد و فراهم کردن امکان تحلیل دقیق‌تر این موارد در ساختار نرم‌افزار تدوین شده‌اند.

این پژوهش گامی اولیه در جهت تکمیل فرآیند ارزیابی اسناد حدیثی در بستر دیجیتال است و در مراحل بعدی به‌منظور عملیاتی کردن این کدها و بررسی نتایج آن‌ها در الگوریتم‌های نرم‌افزار ادامه خواهد یافت.

ضرورت تحقیق

تحقیق در زمینه چگونگی تاثیر گذاري اختلالاتِ سندی از جمله اختلال تردیدی در ارزیابی اسناد و کاربرد فناوری دیجیتال در این حوزه، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. نخستین دلیل این ضرورت، تحولات سریع در فناوری اطلاعات و ارتباطات است که به پژوهشگران این امکان را می‌دهد تا به شیوه‌های نوین و کارآمدتری به تجمیع، تحلیل و ساماندهی اطلاعات مربوط به اختلالات در ارزیابی اسناد بپردازند. با توجه به پیچیدگی‌های موجود در فرآیند ارزیابی از قبیل تردید در اسناد، سقط، تصحیف و دشواری‌های موجود بر سر راه تحلیل‌های سنتی اسناد از قبیل زمان بر بودن، ناکافی بودن دقت و عدم توانایی در گرفتن خروجی‌های مختلف با توجه به اطلاعات بدست آمده، استفاده از ابزارهای دیجیتال می‌تواند به افزایش دقت و سرعت در تحقیق کمک شایانی کند.

دلیل دیگر بر ضرورت این پژوهش، بهبود و ارتقای خروجی ارزیابی سندی نرم‌افزار درایه‌النور است. این نرم‌افزار با برخورداری از قابلیت‌های دیجیتال و امکانات فناورانه پیشرفته، بستری ایده‌آل برای این تحقیق به شمار می‌رود. آماده بودن زیرساخت‌های آن، امکان تسریع و تسهیل در پژوهش را فراهم کرده و زمینه‌ای مناسب برای پیاده‌سازی راهکارهای ارائه‌شده در این پژوهش است. انتخاب این بستر به دلیل توانایی آن در تحلیل داده‌های بزرگ و فراهم کردن امکاناتی نظیر تجمیع، کدگذاری، و بررسی رابطه‌های مختلف میان راویان صورت گرفته است.

ارتقای خروجی رابطه شیخ و شاگردی راویان یکی دیگر از ضرورت‌های این تحقیق به شمار می‌رود. با توجه به اهمیت این رابطه در تحلیل‌های سندی، بررسی و شفاف‌سازی آن در بستر دیجیتال می‌تواند گامی مؤثر در تسهیل ارزیابی اسناد حدیثی باشد.

علاوه بر این، با توجه به کمبود پژوهش‌های جامع و کاربردی در زمینه نحوه بکارگیری فناوری دیجیتال در شناسایی و ساماندهی انواع اختلال تردید در راوی، این تحقیق می‌تواند به عنوان یک الگو و راهنمای عملی برای پژوهشگران و علمای رجال به شمار آید. این مقاله همچنین به نیاز به یکپارچه‌سازی اطلاعات و تجزیه و تحلیل داده‌ها می‌پردازد که در عصر حاضر، با توجه به حجم بالای داده‌ها، امری ضروری به شمار می‌رود.

در نهایت، این تحقیق می‌تواند به بهبود فرآیندهای آموزشی و پژوهشی در حوزه علم رجال کمک کرده و زمینه‌ساز ارتقای کیفیت تحقیقات علمی در این عرصه گردد. با این توضیحات، ضرورت تحقیق در این حوزه نه تنها به حل چالش‌های موجود کمک می‌کند، بلکه به توسعه علمی و بهبود روش‌های تحقیق در آینده نیز می‌انجامد.

تبیین مفهومی پردازش اطلاعات، کدگذاری، شیخ و شاگرد، اختلال تردید در اسناد

(۱) پردازش اطلاعات

به معنای تجزیه، تحلیل و سازمان دهی داده‌ها به منظور استخراج اطلاعات مفهومی و کارآمد از آن‌ها است. در زمینه سند یک حدیث، پردازش اطلاعات به معنای انجام مراحل است که شامل شناسایی و تفکیک اجزای مختلف سند، تحلیل روابط بین راویان و در نهایت احراز اعتبار و صحت سند حدیث می‌باشد.

(۲) کدگذاری

به معنای تبدیل داده‌ها، اطلاعات و اجزای مختلف یک سند به فرمت‌ها و نشانه‌های قابل شناسایی و تحلیلی است. کدها در واقع زبان مشترک بین افراد و علوم و رایانه است که به وسیله آن‌ها قوانین و الگوریتم‌های مطلوب را می‌توان پیاده کرد، همچنین این فرآیند به پژوهشگران این امکان را می‌دهد که به راحتی و به طور سیستماتیک داده‌های مختلف را سازمان‌دهی، تجزیه و تحلیل کنند. در مورد داده‌های مرتبط با سند حدیث، کدگذاری به تشخیص و تفکیک اجزای مختلف سند و ویژگی‌های خاص آن‌ها مربوط می‌شود. این فرآیند به پژوهشگران کمک می‌کند تا اجزای مختلف سند را شناسایی و تحلیل کنند، به طوری که بتوانند به نتایج دقیق و مرتبط در حوزه علم رجال و حدیث پژوهی دست یابند.

(۳) شیخ و شاگرد

به فرآیند نقل حدیث از شخصی به شخص دیگر روایتگری گفته می‌شود. گاهی این روایتگری به صورت مستقیم و بی‌واسطه (متصل) است که در این صورت به شخص ناقل، شاگرد و به شخصی که از او روایت نقل شده، شیخ اطلاق می‌شود. مهم‌ترین نکته برای شکل‌گیری رابطه شیخ و شاگردی این

است که اگر بین دو راوی که در سند واقع شده اند امکان اتصال و نقل مستقیم وجود داشته باشد و از لحاظ طبقه‌شناسی (هم‌عصر بودن یا امکان ملاقات) با هم سازگار باشند، همین مقدار برای ایجاد رابطه شیخ و شاگردی کفایت می‌کند، حتی اگر تصریح به سماع مستقیم نشده باشد. این تعریف علاوه بر موارد قطعی الاتصال، موارد ظاهر در اتصال و نقل مستقیم را نیز شامل می‌شود. اما در برخی موارد، نقل حدیث به صورت غیر مستقیم و یا با اختلال انجام می‌شود. این اختلالات شامل موارد زیر است:

- حذف واسطه در سند (به نحو ارسال، رفع، سقط و...)
 - زیادت در سند (اضافه شدن عنوانی در سند)
 - تحریف در سند (شامل تصحیف^۱، قلب^۲، تقدیم و تاخیر^۳)
 - تردید در نقل (شامل انواع تردید در راوی، تعبیر واسطه و سند)
- ما در این موارد از تعبیر راوی و مروی عنه استفاده می‌کنیم. این اصطلاح به معنای صرف نقل حدیث از مروی عنه است، خواه به صورت مستقیم و بدون واسطه باشد، و خواه به صورت غیر مستقیم - با حذف واسطه‌ها یا تردید در واسطه‌ها - حدیثی را از راوی دیگری که هم طبقه یا هم عصر او نیست نقل کند.

بنابراین، مفهوم شیخ و شاگردی اخصّ از مفهوم راوی و مروی عنه است؛ بین هر شاگرد و شیخی رابطه راوی و مروی عنه وجود دارد، اما بین هر راوی و مروی عنه رابطه شیخ و شاگردی برقرار نیست. به عبارت دیگر، در هر رابطه شیخ و شاگردی، رابطه راوی و مروی عنه نیز وجود دارد، اما در هر رابطه راوی و مروی عنه لزوماً رابطه شیخ و شاگردی برقرار نیست، زیرا ممکن است نقل حدیث به صورت مرسل، مرفوع، یا همراه با تردید در نقل باشد.

۱. مرحوم مامقانی تصحیف را اینگونه تعریف کرده اند: "هو ما غیّر بعض سنده او متنه بما يشابهه (تشابه در وزن مثل احتجر به احتجم یا عاصم الاحول به واصل الاحدب) أو یقرب منه (تقارب حروف که سامع را به اشتباه می اندازد) یعنی: مصحّف و تصحیف شده آن چیزی است که بعضی از سند یا متن آن به چیزی که مشابه آن سند (برید به یزید) و متن (من صام رمضان واتبه ستّا من شوّال به شینا من شوّال) یا نزدیک به آن سند و متن است تغییر داده شده است (مامقانی، ۱۴۳۱ه.ق، ج ۳، ص ۴۱)

۲. جابجایی عبارتی یا کلمه ای یا حرفی، مثلاً هَمْجَا میشود هَجْمَا و یا هاشم بشود هشام و یا عمار میشود عامر، دومی مثل اینکه محمد بن احمد میشود احمد بن محمد. (همان).

۳. گاهی اوقات دو عنوان در سند به لحاظ مکانی جابجا می شوند مانند: أبان بن أبي عیاش عن إبراهیم بن عمر الیمانی که صحیح آن: إبراهیم بن عمر الیمانی عن أبان بن أبي عیاش است.

۴) اختلال تردید در اسناد

گاهی اوقات در موجودیت سند یا راوی یا تعبیر واسطه آن با چند احتمال متضاد و مساوی روبه‌رو هستیم که هیچ‌کدام بر دیگری ترجیح ندارند. این وضعیت تحت عنوان اختلال تردید شناخته می‌شود. تردید ممکن است به واسطه کلماتی مانند "او" یا دلایل دیگری همچون اختلاف نسخه‌ها یا اختلاف در بازسازی یک سند به وجود آید. وجود این تردید می‌تواند مشکلاتی چون اختلال در روابط عادی بین راویان، مشکلات در جرح و تعدیل و... را در تحلیل سند ایجاد کند.

انواع اختلال تردید در اسناد

۱/۴) اختلال تردید در راوی

راویان، حلقه‌های واسطه انتقال متن حدیث از یک طبقه به طبقه دیگر هستند؛ از این رو، هرگونه تردید در شناسایی دقیق آنان می‌تواند موجب اختلال در اعتبارسنجی سندی احادیث شود. منشأ این تردید گاه اشتراک در اسامی راویان، گاه اختلاف در نسخه‌های حدیثی و گاه اختلال در بازسازی سند در مراحل بعدی تدوین است. در برخی موارد نیز این تردید از سوی یکی از راویان در فرایند نقل مطرح شده و در قالب واژگانی مانند «او» بازتاب یافته است. تردید در سند ذیل الذکر نمونه ای از این موارد است.

عَدَّه مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ خَالِدٍ عَنْ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ مَعَاوِيَةَ بْنِ وَهَبٍ أَوْ مَعَاوِيَةَ بْنِ عَمَارٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) ... (کلینی، ۱۴۰۷ ه. ق، ج ۲، ص ۲۱۰)

در این سند بین دو راوی "معاویة بن وهب" و "معاویة بن عمار" تردید وجود دارد و دال بر این تردید لفظ "او" می‌باشد که در لغت عرب غالب موارد استعمال آن برای تردید می‌باشد.

۲/۴) اختلال تردید در تعبیر واسطه

تعبیر واسطه، مانند "عن"، "واو"، "او"، "قال" و دیگر واژه‌ها، نقش ارتباط دهی بین راویان را ایفا می‌کنند. تردید در این تعبیر، خصوصاً در استفاده از "او"، می‌تواند منجر به ایجاد چندین تفسیر از سند شود که در تحلیل و استخراج نتایج آن تأثیر می‌گذارد. دو سندی که در ادامه می‌آید نمونه ای از موارد تردید در دو تعبیر واسطه "واو" و "عن" می‌باشد.

محمد بن یعقوب الكليني (متوفای ۳۲۰ه.ق) علي بن ابراهيم عن أبيه عن ابن أبي عمير عن ابراهيم الشعيري و غير واحد عن أبي عبد الله عليه السلام قال في توجيه الميت تستقبل بوجهه القبلة... (كلینی، ۱۴۰۷ه.ق، ج ۳، ص ۱۲۶)

محمد بن الحسن بن علي الطوسي ما أخبرني به الشيخ أيداه الله عن أبي القاسم جعفر بن محمد عن محمد بن يعقوب عن علي بن ابراهيم عن أبيه عن ابن أبي عمير عن ابراهيم الشعيري عن غير واحد عن أبي عبد الله عليه السلام في توجيه الميت قال... (طوسی، ۱۴۰۷ه.ق، ج ۱، ص ۲۸۵)

در سند منقول از مرحوم شیخ طوسی (متوفای ۴۶۰ه.ق) در کتاب تهذیب الاحکام به جای "ابراهیم الشعیری و غیر واحد"، "ابراهیم الشعیری عن غیر واحد" ذکر شده است. بنابراین، اختلاف بین دو کتاب شریف کافی و تهذیب الاحکام باعث تردید در تعبیر واسطه ("واو" یا "عن") شده است.

۳/۴) اختلال تردید در اصل سند

گاهی اوقات، تردید تنها در راوی یا تعبیر واسطه نیست، بلکه در خود سند (بما هو سند) مشاهده می شود. ما از این نوع تردید به "چند سندی تردیدی" تعبیر می کنیم. از جمله موارد رائج آن در اسناد می توان به "عطف های حیلولة ای تردیدی" اشاره کرد.

سند زیر، نمونه ای از موارد "چند سندی تردیدی" می باشد:

مَا زَوَّاهُ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الصَّفَّارُ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَامِرٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي نَجْرَانَ عَنْ صَفْوَانَ عَنْ سَمَاعَةَ أَوْ ابْنِ مُسْكَانٍ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَقُولُ... (طوسی، ۱۳۹۰ه.ق، ج ۲، ص ۹۹)

در سند این روایت دو طبقه "ابن مسکان عن رجل" به وسیله حرف عطف "أو" بر یک طبقه یعنی "سماعة" عطف شده است. این نوع عطف که "عطف حیلولة ای تردیدی" نام دارد باعث تردید در سند شده است. زیرا خروجی سندی چنین مواردی این گونه خواهد بود:

الف: ما رواه محمد بن الحسن الصفار عن عبدالله بن عامر عن عبدالرحمن بن أبي نجران عن صفوان عن سماعة عن أبي بصير قال: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول...

ب: ما رواه محمد بن الحسن الصفار عن عبدالله بن عامر عن عبدالرحمن بن أبي نجران عن صفوان عن ابن مسكان عن رجل عن أبي بصير قال: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول...

انواع اختلال تردید در راوی

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، یکی از مهم‌ترین مواضع بروز تردید در ساختار سند، راویان آن است. تردید در شناسایی یا تعیین دقیق یک یا چند راوی، می‌تواند تحلیل سند را با چالش مواجه کرده و اعتبار آن را تحت‌الشعاع قرار دهد.

پیامدهای این نوع اختلال، عمدتاً در دو حوزه خود را نشان می‌دهد: نخست، جرح و تعدیل راویان و دوم، ارسال و اتصال سند که مبتنی بر ثبوت رابطه‌ی روایت مستقیم میان راویان متوالی در سند است. خروجی هر کدام از این دو حوزه تأثیر مستقیمی بر تصحیح و تضعیف سند خواهد داشت.

به‌ویژه در مورد دوم، یعنی اتصال سند، تردید در هویت یکی از راویان می‌تواند رابطه‌ی شیخ و شاگردی بین دو طبقه^۱ از راویان را در مواردی با چالش مواجه کرده و ارتباط شیخ و شاگردی را در این سند خاص منتفی کند. ازاین‌رو، تحلیل دقیق موارد تردید در راوی، تأثیری تعیین‌کننده در اعتبارسنجی نهایی سند دارد.

در ادامه، انواع اختلال تردید در راوی بر پایه‌ی تعدد مناشی تردید دسته‌بندی خواهد شد. برای هر نوع، ضمن تحلیل و ارائه‌ی نمونه‌های روایی، تأثیر آن حدّ الامکان در سه حوزه‌ی بنیادین توثیق و تضعیف سند، ارسال و اتصال سند، و نیز رابطه‌ی شیخ و شاگردی میان راویان بررسی می‌گردد. در پایان هر مورد، کدی پیشنهادی برای ثبت این نوع اختلال در سامانه‌های تحلیل اسناد همچون نرم‌افزار درایه‌النور ارائه خواهد شد تا امکان فیلتر، استخراج و تحلیل دقیق‌تر اسناد معیوب فراهم آید.

تذکر مهم

همان‌طوری که قبلاً بیان کردیم یکی از جایگاه‌های ورود تردید در اسناد روایات، راویان در اسناد می‌باشند. راویان موجود در اسناد به اعتباری به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند:

۱. مراد ما از طبقه هیچ عدد خاصی نیست بلکه منظور، جمیع اموری است که دخالت دارد در کیفیت روایت یک راوی از راوی دیگر، این مفهوم عام شامل این امور است: روایت راوی از معصوم، سلسله مشایخ، سلسله روات، ارتباط روایت دو راوی با یکدیگر، تاریخ ولادت و تاریخ وفات و همه ویژگیهای دخیل در روایت راوی (جزوه تحریف و تصحیف، سید محمد جواد شبیری)

الف: راویان دارای عناوین معیار

ب: راویان بدون عناوین معیار

عنوان معیار، عنوانی قراردادی است مشتمل بر اسم راوی، نام پدر و لقب معروف او که جامع عناوین مختلف اوست و سه خصوصیت شهرت، رفع اشتراک و بیان «این همانی» را دارا می‌باشد. این عناوین در واقع حاصل تمییز مشترکات^۱ و توحید مختلفات^۲ می‌باشند که از مهم ترین فوائد آن می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- تنها ملاک برای ارتباط عناوین؛

- تطبیق بسیاری از مبانی توثیق عام^۳؛

- تعریف و تعیین طبقه‌ی راویان در سامانه‌ی اسناد؛

- معرفی «شیخ و شاگرد» در راویان مرتبط به وسیله عنوان معیار؛

- ارتباط روات.

بنابر آن چه گذشت عناوین معیار مانند کلی هستند که دارای مصادیق زیادی هست لذا اعمال کد بر روی عنوان معیار باعث سریان و ویژگی آن کد در عناوین متحد با آن هم خواهد بود که نتیجه خود را در مراحل ارزیابی و... ایجاد خواهد کرد. در برخی از راویان به علل مختلفی نمی‌توان به این عنوان معیار دست پیدا کرد لذا در مواردی که کدها بر روی عناوین معیار اعمال شده باشد، آن ویژگی ثابت شده برای عنوان معیار، جاری در عناوین متحد دیگر نیز خواهد بود ولی در غیر این صورت آن ویژگی تنها برای همان مورد عنوان مذکور در سند خواهد بود که در این صورت از کلمه "راوی یا عنوان راوی" استفاده می‌کنیم و نه "عنوان معیار" مثلاً گاهی در لفظ راوی، تصحیف واقع می‌شود که ربطی به عنوان معیار ندارد. لازم به ذکر است اگر یکی از احکامی که بعداً برای هر یک از کدها ذکر خواهیم کرد، قابلیت ارائه در قالب عنوان معیار را داشته باشد، می‌توان آن کد را روی عنوان معیار اعمال کرد.

۱. به عنوان مثال، نام ابان ممکن است به راویان متعددی از جمله ابان بن تغلب و ابان بن عثمان اشاره داشته باشد. فرآیند تمییز مشترکات به منظور رفع ابهام و تعیین هویت دقیق راویان با اسامی مشابه صورت می‌پذیرد.

۲. برای مثال، محمد بن مسلم ممکن است با عناوینی همچون محمد بن مسلم ثقفی یا ابوجعفر محمد بن مسلم نیز شناخته شود. فرآیند توحید مختلفات به منظور شناسایی و اتصال این عناوین متعدد به یک هویت واحد و مشخص انجام می‌گیرد.

۳. توثیقی که در آن مجموعه‌ای از عناوین در ضمن یک عنوان کلی مورد توثیق واقع می‌شوند (سبحانی، ۱۴۱۰ه.ق، ص ۱۴۷).

۱/۱/۴) تردید در راوی بخاطر اشتراک عنوان

به وضعیتی اطلاق می‌شود که عنوانِ راویِ مذکور در سند، با دو یا چند شخصیت حدیثی شناخته‌شده (عناوین معیار) مشترک باشد و در مرحله‌ی تطبیق، هیچ‌یک از آن عناوین دارای گزینه‌ی ترجیح‌آور نسبت به دیگران نباشد. در نتیجه، مصداق‌یابی عنوانِ راوی با عدم قطعیت مواجه شده و شناسایی دقیق وی ممکن نمی‌گردد.

در این نوع اختلال، هرچند در خودِ لفظِ عنوانِ منقول در سند، تردید یا ابهامی مشاهده نمی‌شود، اما چون آن عنوان با بیش از یک شخصیت حدیثی مستقل منطبق است، فرآیند شناسایی نهاییِ راوی به صورت «احتمالی» و غیرقطعی انجام می‌شود.

مثال: علی بن محمد عن بعض أصحابنا عن محمد بن عیسی بن عبید عن إِبْرَاهِيمَ بن محمد المدني عن عمران الزعفرانی قال قلت لأبي عبد الله عليه السلام... قال... (کلینی، ۱۴۰۷ ه.ق، ج ۴، ص ۸۰) در سند این روایت "عمران الزعفرانی" از عناوینی است که احتمال تطبیق آن بر دو راوی یعنی "عمران بن اسحاق الزعفرانی و عمران بن عبد الرحیم الزعفرانی" وجود دارد. بنابراین در این گونه موارد هر چند نسبت به خود عنوان معیار، تردیدی وجود ندارد اما با توجه به این که تردید در انطباق عنوان مذکور بر یکی از عناوین معیار به دست آمده، وجود دارد لذا تعبیر به "معیار تردیدی" نیز بدون توجیه نخواهد بود. البته لازم به ذکر است در نگاه اولی کد، روی عنوانِ راویِ اعمال می‌گردد و در نظر ثانوی روی عنوان معیار نیز می‌تواند اعمال گردد.

۱/۱/۱/۴) تأثیر اشتراک عنوان در ارزیابی سند

اگرچه اشتراک عنوان، به‌خودی خود اثر مستقیم و مستقل در توثیق یا تضعیفِ راویان ندارد، اما از آن‌جا که تشخیص دقیقِ راوی بر اعتبار کل سند اثرگذار است، ارزیابی در این بخش به‌صورت تبعی صورت می‌گیرد. در این گونه موارد، سه وضعیت قابل‌تصور است:

الف) تمامی مصداقی ممکن برای عنوان مشترک، دارای توثیق معتبر باشند، می‌توان از جهت این حلقه سند، حکم به صحت آن کرد.

مثال: محمد بن یعقوب الكليني عدة من أصحابنا عن أحمد بن محمد عن الهيثم بن أبي مسروق النهدي عن الحسين بن خالد عن إسحاق بن عمار قال قلت ل أبي عبد الله عليه السلام... فقال... (همان، ج ۱، ص ۲۶)

در سند «أحمد بن محمد» که محتمل بین «أحمد بن محمد بن عيسى الأشعري» و «أحمد بن محمد بن خالد البرقي» است، با توجه به وثاقت هر دو، تردید در مصداق، خللی به اعتبار سند وارد نمی‌سازد.

ب) هیچ‌یک از راویان تردیدی دارای وثاقت نیستند. (اعم از جرح، اجمال یا جهالت روات^۱) در این فرض، با توجه به فقدان وثاقت در همه گزینه‌ها، حکم به ضعف سند داده می‌شود. مثال: علي بن محمد عن بعض أصحابنا عن محمد بن عيسى بن عبيد عن إبراهيم بن محمد المدني عن عمران الزعفراني قال قلت لأبي عبد الله عليه السلام... قال... در مورد «عمران الزعفرانی»، به دلیل مجهول بودن هر دو گزینه احتمالی یعنی «عمران بن اسحاق الزعفرانی» و «عمران بن عبد الرحيم الزعفرانی»، سند در این موضع فاقد اعتبار است که البته به تبع این قسمت کل سند فاقد اعتبار خواهد بود.

ج) برخی از روات تردیدی دارای وثاقت و برخی دیگر دارای ضعف یا جهالت می‌باشند. در چنین حالتی نیز، سند به دلیل حضور راوی ضعیف یا مجهول در میان گزینه‌های ممکن، ضعیف تلقی می‌شود؛ زیرا در ارزیابی سند، نتیجه تابع اخس راویان است. مثال: محمد بن علي بن الحسين بإسناده عن أبي الحسن النهدي قال سألت سعد و أنا عنده... فقال عليه السلام... (شيخ حر عاملی، ۱۴۰۹ ه. ق، ج ۱۲، ص ۳۶۲) عنوان "أبي الحسن النهدي" مشترک بین دو عنوان "يحيى بن طلحة النهدي" و "علي النهدي" می‌باشد اما از بین این دو نفر فقط "علي النهدي" توثیق دارد لذا در ارزیابی، این سند از جهت "يحيى بن طلحة النهدي" محکوم به ضعف است.

۱. در اصطلاح عام بین مهمل و مجهول فرق است، مهمل به کسی می‌گویند که در مورد او، توثیق و تضعیفی نرسیده است، اما مجهول به کسی گفته می‌شود که درباره او تصریح به مجهول بودن شود. (شیری زنجانی، ۱۴۲۵ ه. ق، ج ۶، ص ۷۳)

تذکری مهم درباره توثیق یا تضعیف موارد تردیدی مربوط به توثیقات عام

در صورتی که عنوان قبل از عنوان مشترک از برخی موارد توثیقات عام باشد که باعث توثیق مشایخ بعد از خود می شود مانند مشایخ ثلاث (صفوان بن یحیی البجلی، محمد بن ابی عمیر زیاد و احمد بن محمد بن ابی نصر البزنطی) یا اصحاب اجماع یا مشایخ ثقات و ... در این صورت وثاقت عناوین مورد انطباق عنوان مشترک، علی التردید خواهد بود و لزوماً به وسیله این توثیق عام، وثاقت این ها ثابت نمی گردد زیرا ما نمی دانیم که مروی عنه، کدام یک از عناوین معیار تردیدی است.

۲/۱/۱/۴ تأثیر اشتراک عنوان در تحلیل رابطه‌ی شیخ و شاگردی

با توجه به این که مصادیق این چنین عناوینی به صورت مشترک و مردّد هستند لذا در این موارد، عنوان قبل از عنوان مشترک به عنوان شاگرد و هر دو راوی تردیدی، به عنوان شیخ برای عنوان قبل از خودشان و شاگرد برای عنوان بعد از خودشان تلقی می گردند. البته باید توجه داشت که شیوخ و شاگردان علی التردید باید مطرح گردند. مثلاً با توجه به مثال یاد شده شیخوخت "ابراهیم بن محمد الممدنی" نسبت به "عمران بن اسحاق الزعفرانی" و "عمران بن عبدالرحیم الزعفرانی" و همچنین شاگرد بودن این دو مصداق برای عنوان بعد از خودشان یعنی امام صادق (علیه السلام) احتمالی و تردیدی خواهد بود. معنای تردیدی بودن این رابطه، انتفاء رابطه‌ی شیخ و شاگردی است زیرا برای پیاده کردن آثار مربوط به شیخ و شاگرد، نیازمند إحراز آن هستیم لذا صرف تردید کافی نیست.

لازم به ذکر است در این گونه موارد، باید میان دو وضعیت تمایز قائل شد:

۱) خارج از سند و با کمک قرائن دیگر یا اسناد موازی، رابطه‌ی شیخ و شاگردی میان افراد تردیدی و اطراف محرز است، در این صورت، تردید تنها ناظر به این سند خاص خواهد بود؛ یعنی رابطه‌ی تحمل و نقل حدیث، در این روایت خاص، به دلیل ابهام در مصداق عنوان مشترک، غیرقابل اثبات است، اما در کل نظام رجالی، آن رابطه محرز است. این حالت، "تردید نسبی" نام دارد.

۲) خارج از سند قرینه‌ای دالّ بر وجود رابطه‌ی شیخ و شاگردی وجود ندارد، در این صورت تردید نه فقط در این سند خاص، بلکه در کل تعاملات احتمالی میان این راویان پابرجا خواهد بود. این حالت "تردید مطلق" نامیده می شود.

بر همین اساس، در موارد تردید مطلق، نمی‌توان هیچ‌گونه اثر فقه‌الحديثی بر اساس رابطه‌ی شیخ و شاگردی بار کرد؛ اما در تردید نسبی، با وجود ابهام در این سند خاص، می‌توان از آن راویان، در سایر اسناد دارای وضوح، بهره‌برداری رجالی کرد.

۳/۱/۴) تأثیر تردید بخاطر اشتراک عنوان در اتصال و ارسال سند

با آن‌که عنوان مورد بحث، به دلیل اشتراک میان چند راوی، دارای ابهام در مصداق‌یابی است، اما این تردید به لحاظ اتصال سند، خللی وارد نمی‌کند. چراکه در فرض وجود تردید میان چند راوی هم طبقه یا هم‌دوره، اصل ساختار نقل همچنان حفظ شده و احتمال انقطاع میان حلقه‌های سند منتفی است. از این رو، با وجود ابهام در تعیین دقیق راوی، سند از جهت اتصال، همچنان متصل محسوب می‌شود و در این بخش، دچار اشکال ساختاری نخواهد بود.

کد پیشنهادی برای اختلال تردید در راوی به خاطر اشتراک عنوان

برای نشانه‌گذاری تردید ناشی از اشتراک عنوان راوی، کد Tardid - Ambiguous (Title) TD-AT پیشنهاد می‌شود. با اعمال این کد، امکان پردازش خودکار آثار مربوط به ارزیابی سند، بررسی اتصال یا ارسال سند، و تحلیل وضعیت رابطه‌ی شیخ و شاگردی در الگوریتم‌های پردازش اسناد حدیثی فراهم می‌شود. این کد، تردید ناشی از اشتراک عنوان میان چند شخصیت را به طور دقیق مشخص و مدیریت می‌کند.

۲/۱/۴) تردید در راوی بخاطر عطف به «أو» (مُصَحَّف یا غیر مُصَحَّف)

تردید در راوی به واسطه‌ی عطف به «أو»، یکی از انواع اختلال در شناسایی دقیق راویان در ساختار سند است که در آن، دو یا چند عنوان راوی، به واسطه‌ی واژه‌ی «أو» - چه به صورت مستقیم و صریح، و چه در شکل مصحّف شده از «عن» یا واژگان مشابه - در کنار هم قرار گرفته‌اند؛ به گونه‌ای که نشان‌دهنده‌ی تردید در انتساب روایت به یکی از آن‌هاست، بی‌آن‌که ترجیح یا قطعیتی برای تعیین یکی از آن‌ها وجود داشته باشد.

در چنین مواردی، واژه‌ی «أو» فی نفسه منشأ تردید نیست، بلکه نقش آن، بازتاب تردیدی است که پیش‌تر در ذهن یا نقل یکی از راویان پیشین رخ داده است و اکنون در متن سند منعکس شده است.

باید توجه داشت که پدیده‌ی عطف به «أو» دارای گونه‌های متفاوتی است که بر اساس موقعیت آن در ساختار سند به دو قسم اصلی تقسیم می‌شود

الف) عطف تردیدی عادی: در این حالت، دو عنوانی که واژه‌ی «أو» بین آن‌ها واقع شده، در یک طبقه‌ی سندی قرار دارند. در نتیجه، تردید صرفاً در تشخیص یکی از دو راوی در همان سطح مطرح است.

مثال: عدة من أصحابنا عن أحمد بن محمد بن خالد عن ابن محبوب عن معاوية بن وهب أو معاوية بن عمار عن أبي عبد الله (علیه السلام)... (کلینی، ۱۴۰۷ ه.ق، ج ۲، ص ۲۱۰)

در این روایت، «معاوية بن عمار» با واژه‌ی «أو» بر «معاوية بن وهب» عطف شده است و نشانگر تردید در نقل از یکی از این دو راوی می‌باشد.

ب) عطف حیلوله‌ای تردیدی: در این مورد، واژه‌ی «أو» دو طبقه‌ی سندی متفاوت را به هم عطف کرده و موجب اختلال در تعیین طبقات سند و به هم ریختگی زنجیره‌ی روایت می‌شود. چنین حالتی در اصل، یک اختلال ساختاری در سند محسوب شده و ذیل مباحث «اختلال در سند بما هو سند» بررسی می‌گردد. لازم به ذکر است همانطوری که در عنوان این قسمت آورده ایم، بین مواردی که «أو» خودش در سند مطرح است و مواردی که «أو» به تعبیر دیگری مثل «عن» و... تغییر پیدا کرده است، فرقی وجود ندارد. چه آن که در موارد تصحیفی هم، واقع لفظ برای ما در مرحله ارزیابی موضوعیت دارد. اکنون به بررسی آثار این اختلال در سه حوزه‌ی پیش گفته شده می‌پردازیم:

۱/۲/۱/۴ اثر گذاری آن در حوزه ی شیخ و شاگرد

در ساختار اسناد مبتنی بر «أو»، رابطه‌ی شیخ و شاگردی به دلیل تردید در انتساب دقیق، به شکل علی التردید ارزیابی می‌شود:

الف) عنوان قبل از معطوف و معطوف علیه، شاگرد فرض می‌شود.

ب) معطوف و معطوف علیه نسبت به عنوان قبل، به عنوان شیخ و نسبت به عنوان بعد، به عنوان شاگرد در نظر گرفته می‌شوند، البته با قید تردید.

معنای علی التردید این است که رابطه‌ی شیخ و شاگردی به طور قطعی برقرار نیست و آثار مترتب بر این رابطه نیز منتفی خواهد بود. لازم به ذکر است:

۱) در مواردی که علم بیرونی به رابطه ی شیخ و شاگردی وجود داشته باشد وجود داشته باشد یعنی محرز شود هر دو راوی معطوف و معطوف علیه استاد عنوان قبل هستند، تردید در رابطه ی شیخ و شاگردی فقط در همان سند خاص خواهد بود.

مثال: محمد بن یعقوب الكلینی عن علی بن ابراهیم عن ابيه عن ابن ابي عمير عن ابن اذینه عن زرارۃ أو برید عن ابي جعفر (کلینی، ۱۴۰۷ ه.ق، ج ۱، ص ۳۹۱)

با توجه به این که شیخوخ زرارہ بن اَعین شیبانی (قرینه بر شیخوخ ایشان، احراز ۱۶۱ روایت "ابن اذینه" از "زارہ" می باشد) و برید بن معاویه العجلی (قرینه بر شیخوخ ایشان، احراز ۳۳ روایت "ابن اذینه" از "برید بن معاویه" می باشد) نسبت به عمر بن اذینه محرز است لذا تردید در این جا، فقط مربوط به این سند خواهد بود.

۲) در مواردی که علم بیرونی به رابطه ی شیخ و شاگردی وجود نداشته باشد، رابطه ی شیخ و شاگردی به طور مطلق علی التردید خواهد بود.

مثال: محمد بن یعقوب الكلینی عن محمد بن یحیی عن محمد بن أحمد عن محمد بن عبد الله عن علی بن النعمان عن صالح بن حمزه عن أبان بن مصعب عن یونس بن ظبیان أو المعلی بن خنیس... (همان، ص ۴۰۹)

با توجه به این که شیخوخ یونس بن ظبیان و المعلی بن خنیس نسبت به ابان بن مصعب از بیرون محرز نیست لذا رابطه این دو، نسبت به ابان بن مصعب علی التردید مطلق خواهد بود. بنابراین نمی توان هر دو راوی در معطوف و معطوف علیه را از اساتید قطعی روائی ابان بن مصعب به حساب آورد.

۲/۲/۱/۴) اثرگذاری آن در حوزه ی توثیق و تضعیف

تعبیر واسطه ای «أو» به تنهایی اثر مستقلاً در توثیق یا تضعیف راویان ندارد، اما از آن جا که تردید در نسبت روایت ایجاد می کند، در اعتبار کلی سند تأثیرگذار خواهد بود. این اثرگذاری در سه حالت تفکیک می شود:

الف) وثاقت هر دو عنوان معطوف و معطوف علیه

چنانچه هر دو راوی دارای وثاقت باشند، سند از این حیث معتبر خواهد بود (به شرط وثاقت سایر راویان سند).

مثال: علی بن ابراهیم عن ابيه عن ابن أبي عمير عن ابن اذينة عن زارة أو برید عن أبي جعفر (ع) ...
در این سند تردید، بین دو راوی زرارہ بن أعین الشیبانی (طوسی، ۱۳۷۳ ه. ش، ص ۳۳۷) و برید بن معاویه العجلی (نجاشی، ۱۳۶۵ ه. ش، ص ۱۱۲) می باشد. اما با توجه به این که هر دو راوی (زرارہ و برید) موثق اند، بنابراین تردید بین آن ها ضرری به اعتبار سند نمی زند.

ب) ضعف یا اہمال یا جہالت هر دو عنوان

در صورت ضعف یا مہمل یا مہجول بودن هر دو طرف، سند از درجہ اعتبار ساقط می شود.
مثال: أحمد بن محمد عن محمد بن أحمد القلانسی عن أحمد بن الفضل عن عبد الله بن جبلة عن فزارة عن أنس أو هيثم بن البراء عن أبي جعفر (ع) ... (طوسی، ۱۴۰۷ ه. ق، ج ۱۰، ص ۲۱۰)
أنس بن مالک در کتب رجال تضعیف شده است (کشی، ۱۴۰۴ ه. ق، ج ۱، ص ۲۴۷) و هيثم بن البراء مہمل است؛ پس سند ضعیف است.

ج) ضعف یکی از طرفین «أو»

اگر یکی از دو راوی ضعیف یا مہجول باشد، سند تابع اخس خواهد بود و حکم به ضعف سند می شود.
مثال: محمد بن یحیی عن محمد بن أحمد عن محمد بن عبد الله عن علی بن النعمان عن صالح بن حمزة عن أبان بن مصعب عن یونس بن ظبیان أو المعلى بن خنيس ...
با این که یونس بن ظبیان ضعیف (نجاشی، ۱۳۶۵ ه. ش، ج ۱، ص ۴۴۸) و معلى بن خنيس موثق (خویی، ۱۴۱۳ ه. ق، ج ۱۹، ص ۲۶۹) محسوب می شود، اما به دلیل تردید در مروی عنه، سند غیر معتبر خواهد بود.

تذکری دوباره درباره توثیقات عام و نحوه اعمال آن

تذکری که در کد قبلی درباره برخی توثیقات عام مطرح شد در این جا نیز می آید زیرا در صورتی که عنوان قبل از معطوف و معطوف علیه از مشایخ ثلاث یا اصحاب اجماع یا مشایخ ثقات و برخی توثیقات عام دیگر باشد در این صورت وثاقت عنوان معطوف و معطوف علیه علی التردید

خواهد بود و لزوماً به وسیله این توثیق عام، وثاقت این‌ها ثابت نمی‌گردد زیرا ما نمی‌دانیم که مروی عنه، کدام یک از دو عنوان معطوف و معطوف علیه است. البته باید توجه داشت این مطلب در صورتی است که ما از بیرون علم به استاد بودن دو عنوان معطوف و معطوف علیه نسبت به مشایخ ثلاث یا اصحاب اجماع یا مشایخ ثقات نداشته باشیم ولی در صورت حصول این علم، طبیعی است که حکم به وثاقت هر دو یا یکی از طرفین "او" با توجه به آن قرینه خارجی می‌گردد. لازم به ذکر است که بحث تفصیلی توثیقات عام ونحوه تاثیر گذاری کدها در پیاده سازی آن را در نوشتاری دیگر بررسی خواهیم کرد.

۳/۲/۱/۴) اثرگذاری آن در حوزه ی ارسال و اتصال

تردید ناشی از واژه‌ی «أو» می‌تواند بر اتصال یا ارسال سند نیز تأثیرگذار باشد که بسته به ماهیت عناوین معطوف و معطوف علیه، چند صورت خواهد داشت:

الف) اگر هر دو راوی معین و قابل شناسایی باشند (موثق یا مجهول)، اتصال سند از این جهت برقرار است.

مثال: محمد بن یحیی عن أحمد بن محمد عن الحسين بن سعيد عن فضالة عن معاوية بن عمار أو ابن وهب قال قال أبو عبد الله عليه السلام

با وجود تردید، چون هر دو راوی مشخص هستند، سند متصل خواهد بود.

ب) اگر یکی از طرفین «أو» لفظی مبهم باشد (مثل «رجل» یا «عن غیره»)، اتصال سند مشکوک شده و روایت از حیث حجّیت ساقط خواهد بود. ریشه این مطلب بحثی اصولی است که در واقع شکّ در حجّیت مساوق با علم به عدم حجّیت است (مظفر، ۱۳۸۷ ه. ش، ص ۳۷۸) زیرا برای اعتبار یک أماره، باید حجّیت آن إحرار گردد و در موارد این گونه ای، این تردید در اتصال روایت، باعث تردید در حجّیت و عدم إحرار آن شده و در نتیجه روایت معتبر نخواهد بود.

مثال: محمد بن یحیی عن أحمد بن محمد بن محمد أو غیره عن ابن فضال عن بعض أصحابه عن أبي عبد الله عليه السلام... (کلینی، ۱۴۰۷ ه. ق، ج ۲، ص ۶۵۶)

به دلیل وجود تعابیر مبهم («غیره»، «بعض أصحابه»)، شک در اتصال پدید می‌آید و حجّیت روایت از بین می‌رود.

لازم به ذکر است که صورت‌های دیگری هم در اسناد با توجه به موارد توثیقات عام وجود دارد که به علّت گستردگی و آثار خاص آن، در مقاله ای دیگر به آن خواهیم پرداخت.

تذکری درباره تردید در معصوم (علیه السلام)

باید توجه داشت که این تردید، گاهی برای عناوین معصومین (علیهم السلام) هم دیده می شود و البته تأثیرات ارزیابی در آنها منتفی است؛ چون تردید بین ثقه و غیر ثقه نیست و فقط در احصاء شاگردان و مشایخ هر چند به صورت احتمالی اثرگذار خواهند بود. بنابراین در این موارد عنوان قبل از معطوف و معطوف علیه به عنوان شاگرد تردیدی هر دو عنوان در معطوف و معطوف علیه خواهد بود.

مثال: محمد بن یعقوب الکلبی عن عدة من أصحابنا عن أحمد بن أبي عبد الله عن محمد بن علي عن علي بن أسباط عن يعقوب بن سالم عن رجل عن أبي جعفر (علیه السلام) أو أبي عبد الله (علیه السلام)... (کلبی، ۱۴۰۷ ه. ق، ج ۲، ص ۱۹۴) در این سند حرف عطف "أو" بین امام محمد باقر (علیه السلام) و امام صادق (علیه السلام) واقع شده است که این تردید بین دو معصوم (علیهم السلام) ضرری به اعتبار سند وارد نمی کند هر چند همانطوری که گفتیم راوی قبل از هر دو معصوم (علیهم السلام) به عنوان شاگرد تردیدی آن ها خواهد بود.

کد پیشنهادی برای اختلال تردید در راوی به خاطر عطف به «أو»

برای نشانه گذاری تردید ناشی از عطف به «أو»، کد TD-OR (Tardid - "Or" Conjunction) پیشنهاد می شود. با اعمال این کد، امکان پردازش خودکار آثار مربوط به ارزیابی سند، اتصال یا ارسال سند، و تحلیل رابطه شیخ و شاگردی در اسناد حدیثی فراهم می شود.

۳/۱/۴) تردید در راوی به خاطر اختلاف نسخ یا اختلاف کتب

گاهی اوقات با توجه به ساختار اولیه سند، نسبت به راوی، تردید وجود ندارد اما وقتی به نسخ یا کتب دیگر مراجعه می گردد، در تعیین عنوان راوی، تردید رخ می دهد. پس این تردید ناشی از اختلاف نسخه های موجود برای یک کتاب یا اختلاف خودکتاب ها می باشد.^۱

مثال برای تردید در عنوان راوی به خاطر اختلاف نسخه

و رَوَاهُ فِي ثَوَابِ الْأَعْمَالِ عَنْ الْحُسَيْنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ (و فِي نُسَخَةٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ إِبرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ عَبْدِ الْجَبَّارِ وَ إِسْمَاعِيلَ بْنِ الرَّيَّانِ عَنْ يُونُسَ عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبَانِهِ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (علیه السلام) مِثْلَهُ وَ كَذَا الَّذِي قَبْلَهُ وَ زَادَ: قَالَ وَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلهِ وَ آلهِ) إِنَّهُ يَنْفِي الْفَقْرَ وَ لَا يُجَاوِزُهُ شَيْطَانٌ... (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ ه. ق، ج ۱۱، ص ۳۸۷)

۱. اختلاف نسخه درجایی است که یکی مأخذ برای دیگری است ولی اختلاف کتب درجایی است که دو منبع مستقل اند.

همانطوری که مرحوم شیخ حرّ عاملی فرموده است، نسبت به راوی از "ابیه" بین دو نفر یعنی "الحسین بن احمد بن ادریس" و "محمد بن الحسن بن احمد" تردید وجود دارد که منشأ این تردید، اختلاف دونسخه از کتاب ثواب الاعمال می باشد.

مثال برای تردید در عنوان راوی به خاطر اختلاف کتاب ها

و رُوِيَ عَنْ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ : سَأَلْتُهُ عَنْ رَجُلٍ كَانَتْ لَهُ جَارِيَةٌ يَطْوُهَا وَ كَانَتْ تَخْرُجُ فِي حَوَائِجِهِ فَحَمَلَتْ فَخَشِيَ أَنْ لَا يَكُونَ الْحَمْلُ مِنْهُ كَيْفَ يَصْنَعُ أَيْبَعُ الْجَارِيَةِ وَالْوَلَدَ فَقَالَ «يَبِيعُ الْجَارِيَةَ وَلَا يَبِيعُ الْوَلَدَ وَلَا يُورَثُهُ شَيْئاً مِنْ مَالِهِ». (ابن بابویه، ۱۴۰۴ه.ق، ج ۴، ص ۳۱۵)

نسبت به "عبد الحمید" تردید وجود دارد آیا عبد الحمید بن اسماعیل است یا عبد الحمید الازدی و منشأ این تردید این است که مرحوم صدوق در مشیخه ایشان را بر "الازدی" تطبیق کرده اند.

مرحوم صدوق در اواخر کتاب من لا یحضره الفقیه در بحث مشیخه (همان، ج ۴، ص ۵۳۳) می فرماید: و ما کان فیہ عن عبد الحمید فقد رویته عن محمد بن علیّ ماجیلویه - رضی اللہ عنہ - عن عمّه محمد بن أبی القاسم، عن محمد بن علیّ القرشي، عن إسماعیل بن بشّار عن أحمد بن حبيب، عن الحكم الخياط، عن عبد الحمید الازدی.

با توجه به فرمایش ایشان در مشیخه، مراد از عبد الحمید، عبد الحمید الازدی می باشد که عبد الحمید الازدی، مشترک بین عبد الحمید بن أبی العلاء الخفاف، و عبد الحمید بن مسلم است که راوی اول، ثقة اما راوی دوم، مهمل می باشد.

اما مرحوم کلینی در کتاب کافی همین حدیث را آورده در حالی که راوی از امام صادق علیه السلام عبد الحمید بن اسماعیل می باشد:

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ آدَمَ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ عَبْدِ الْحَمِيدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ رَجُلٍ كَانَتْ لَهُ جَارِيَةٌ... (کلینی، ۱۴۰۷ه.ق، ج ۵، ص ۴۸۹)

و همچنین در کتاب تهذیب الاحکام مرحوم شیخ طوسی در سند مذکور، عبد الحمید بن اسماعیل وارد شده است:

الصَّفَّارُ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنْ آدَمَ بْنِ إِسْحَاقَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ عَبْدِ الْحَمِيدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ رَجُلٍ كَانَتْ عِنْدَهُ جَارِيَةٌ... (طوسی، ۱۴۰۷ه.ق، ج ۸، ص ۱۸۰)

با توجه به اختلاف این چند کتاب در باره عنوان "عبدالحمید" و نبود مرجح برای هیچکدام، طبیعتاً تردید به وجود می‌آید که کدامیک از این راویان، متعین هستند. و اما بررسی نحوه تاثیر گذاری این کد در ارکان سه گانه ارزیابی روایت

۱/۳/۱/۴) اثرگذاری در حوزه ی جهت شیخ و شاگرد

با توجه به عدم ترجیح همه عناوین راویان به دست آمده نسبت به هم دیگر، مشایخ و شاگردان به صورت تردیدی اعمال می‌گردند که در نتیجه آن، این عناوین به عنوان شیخ علی الاحتمال عنوان بعدی و شاگرد علی الاحتمال و تردیدی عنوان قبلی خواهند بود. نکته ای که در کدهای قبلی گذشت (تفصیل در نحوه کد گذاری به نحو "علی التردید در سند" یا "علی التردید مطلق" با توجه به علم به رابطه شیخ و شاگردی از خارج و عدم علم به آن) در این جا نیز وجود دارد.

۲/۳/۱/۴) اثرگذاری در حوزه ی توثیق و تضعیف

تمامی عناوین راویان به دست آمده از اسناد موجود در نسخ و کتب باید بررسی گردند و در صورت توثیق تمامی آن عناوین می‌توان گفت که این روایت از این جهت سند دارای اعتبار می‌باشد. بنابراین اگر در یکی از راویان، خللی از جهت توثیق وجود داشته باشد با توجه به پیروی نتیجه از اخس مقدمات، روایت از این جهت دچار مشکل خواهد شد یعنی در مرحله ارزیابی، کلی روایت غیر معتبر خواهد بود هر چند که سند در یکی از نسخ با کتب می‌تواند دارای اعتبار باشد.

۳/۳/۱/۴) اثرگذاری در حوزه ی جهت ارسال و اتصال

اسناد مربوط به روایت هر چند دارای عناوین متعدّد و مرّد می‌باشد اما این تردید و احتمال، به خاطر مشخص بودن آن عناوین، مضرّ به اتصال سند نمی‌باشد. بلکه در صورتی که در یکی از نسخه‌ها یا کتاب‌ها عنوان مبهمی وجود داشته باشد حکم به ارسال می‌گردد.

کد پیشنهادی برای این نوع اختلال

برای نشانه‌گذاری این نوع از تردید از کد TD-VV (Tardid - Variant Versions) استفاده می‌گردد. با اعمال این کد، امکان پردازش دقیق‌تر آثار این اختلال بر توثیق یا تضعیف راویان، بررسی صحت اتصال یا ارسال سند، و تحلیل صحیح روابط شیخ و شاگردی در اسناد فراهم می‌شود.

۴/۱/۴) تردید در راوی بخاطر تردید در بازسازی سند

گاهی اوقات محقق در مرحله بازسازی سند با چندین احتمال مساوی در بازسازی اجزاء سند روبه رو می‌باشد که این بازسازی چند احتمالی منجر به تردید در برخی از راویان در سند می‌گردد. لازم به ذکر است احتمالات مطرح در بازسازی سند می‌تواند از طرف خود محقق مطرح گردد یا این که آن احتمالات می‌تواند از کنار هم قرار دادن احتمالات مطرح توسط محققین دیگر در کنار احتمال خود محقق شکل بگیرد. در هر دو صورت بین احتمالات مطرح شده که دارای آثار متفاوتی بر روی عناوین راویان می‌باشد، ترجیحی وجود ندارد. نکته مهم در این گونه موارد این است که در هر سند با توجه به بازسازی‌های مختلفی که رخ می‌دهد، احکام مختلفی وجود دارد بنابراین نمی‌توان به صورت کلی برای تمام موارد آن یک حکم کلی جاری کرد بلکه هر مورد دارای خصوصیت خاص می‌باشد و با توجه به آن خصوصیت باید کدهای مد نظر اعمال گردد.

مثال برای تردید در راوی بخاطر تردید در بازسازی سند

محمد بن الحسن بن علی الطوسی فقد أخبرني به الشيخ أبو عبد الله محمد بن محمد بن النعمان و الحسين بن عبيد الله و أحمد بن عبدون كلهم عن أحمد بن محمد بن الحسن بن الوليد عن أبيه محمد بن الحسن بن الوليد عن الحسين بن الحسن بن أبان ما رواه الحسين بن سعيد عن فضالة بن عثمان عن ابن أبي يعفور عن أبي عبد الله (عليه السلام) قال... فقال... (طوسی، ۱۴۰۷هـ، ج ۶، ص ۲۵۰)

استاد سید محمد جواد شبیری (دام ظلّه) در ذیل این سند نسبت به عنوان "فضاله بن عثمان" تعلیقه ای دارند^۱ که با توجه به آن، احتمالات مطرح در عنوان مذکور توسط خود ایشان و والد بزرگوارشان حضرت آیت الله شبیری (حفظه الله تعالی)، بدین صورت می‌باشد:

۱. لا یبعد كون الصواب: فضالة عن حماد بن عثمان او ابان بن عثمان او فضيل بن عثمان(*) سيدنا دام ظلّه. (بروی فضیل بن عثمان عن ابن ابي يعفور في الكافي ۶۲:۲/۸، التوحيد: ۳۱۴/۲، و قد روى فضالة عن فضيل بن عثمان في التهذيب ۵۸:۱/۱۶۲، ۷۹/۲۰۴، و الزهد: ۱۹/۴۲، ۱۳/۲۵). و هنا احتمالان اخران هما اظهر، الاول: ان يكون الصواب فضالة عن ابن عثمان عن ابن مسكان عن ابن ابي يعفور، كما ذكره سيدنا دام ظلّه في هامش الاستبصار و نقل عن الكتاب كذلك في الوسائل ۳۴۷:۲۷/۳۳۹۰۱ فقط. عن بعد فضالة و كذا سقط. عن ابن مسكان لجواز العين من «ابن» فيه الى «ابن» في ابن ابي يعفور و قد ورد في التهذيب ۱۷۴:۲/۶۹۲ رواية الحسين بن سعيد عن فضالة عن ابن عثمان عن ابن يعفور قال سمعت ابا عبد الله عليه السلام. الثاني: ان يكون «ابن عثمان» مصحف «عن علاء» و قد روى الحسين بن سعيد عن فضالة عن العلاء عن عبد الله بن ابي يعفور في التهذيب ۱۵۸:۲/۶۲۰ و كتاب الحسين بن سعيد المطبوع باسم نوادر القمي: ۸۴/۱۸۹. و قد مرّ قبل هذا الخبر في الكتاب رواية الحسين بن سعيد عن فضالة عن العلاء و يأتي كذلك برقم ۶۵۹ و هو ايضا حول قبول الشهادة. و ترجيح احد هذين الاحتمالين على الآخر مشكل و الله اعلم (التعليقات الرجالية على كتب الحديث، ج ۱، ص ۳۳۹)

۱- فضّاله عن حماد بن عثمان

۲- فضّاله عن ابان بن عثمان

۳- فضّاله عن فضیل بن عثمان

در این سه احتمال که توسط حضرت آیت الله شبیری (حفظه الله تعالی) مطرح شده است اختلالات زیر به نحو علی التردید بر روی عنوان "فضّاله بن عثمان" وجود دارد:

الف: تصحیف در تعبیر واسطه و لفظ عنوان، تردید نسبی در راوی بخاطر تردید در بازسازی سند در هر سه احتمال، تصحیف تعبیر واسطه "عن" به "بن" می باشد اما عنوان مصحّف، در احتمال اول "حمّاد بن عثمان" و در احتمال دوم "ابان بن عثمان" و در احتمال سوم "فضیل بن عثمان" است که به "بن عثمان" تغییر شکل داده اند. اختلال "تردید نسبی در راوی به خاطر تردید در بازسازی سند" هم روی راوی بعد از "فضّاله" اعمال می گردد.

ب: سقط تعبیر واسطه و تصحیف لفظ عنوان، تردید نسبی در راوی بخاطر تردید در بازسازی سند در هر سه احتمال، سقط "عن" صورت گرفته است و عناوین "حمّاد بن عثمان"، "ابان بن عثمان" و "فضیل بن عثمان" به "بن عثمان" تغییر پیدا کرده اند. اختلال "تردید نسبی در راوی به خاطر تردید در بازسازی سند" روی راوی بعد از "فضّاله" اعمال می گردد.

دو احتمال دیگر را استاد سید محمد جواد شبیری (دام ظلّه) مطرح کرده و می فرمایند این دو احتمال، ترجیحی برهم ندارند و اظهر از سه احتمال مطرح شده توسط والد بزرگوارشان هست:

۴- فضّاله عن ابن عثمان عن ابن مسکان

بنابر این احتمال، اختلالات زیر در سند عنوان مذکور جریان خواهد داشت:

تصحیف در تعبیر واسطه یا سقط تعبیر واسطه که نتیجه آن ادغام دو عنوان می باشد و سقط لفظ عنوان که عبارت است از سقط "ابن مسکان". از طرف دیگر با توجّه به اینکه در هر دو راوی "ابن عثمان" و "ابن مسکان" تردید در یک طرف یعنی یا شاگرد یا شیخ وجود دارد لذا اختلال "تردید در نقل به خاطر تردید در بازسازی سند" روی تعبیر واسطه "عن" (بین "فضّاله" و "ابن عثمان" و بین "ابن مسکان" و "ابن ابی یعفور") اعمال می گردد.

۵- فضّاله عن العلاء

بنابر این احتمال، دو گونه اختلال در عنوان مذکور می تواند جاری باشد:

الف: تصحیف در تعبیر واسطه و لفظ عنوان ("عن به بن"، "بن علاء" به "بن عثمان") و تردید نسبی در راوی به خاطر تردید در بازسازی سند

ب: سقط در تعبیر واسطه و تصحیف لفظ عنوان (سقط عن، تصحیف "بن علاء" به "بن عثمان") و تردید نسبی در راوی به خاطر تردید در بازسازی سند

با توجه به ترجیح احتمال چهارم و پنجم بر سه احتمال اول، احکام مربوط به این دو احتمال مورد بررسی قرار می‌گیرد البته در صورتی که کاربری بخواهد سه احتمال اول را هم دخیل در ارزیابی کند می‌تواند با توجه به کد هائی که برای آن اختلالات در مقاله ای دیگر تعریق خواهیم کرد، احکام خاص آن را جاری کند.

و اما بررسی نحوه تاثیر گذاری این نوع اختلال در ارکان سه گانه ارزیابی روایت

۱/۴/۱/۴ اثرگذاری در حوزه ی شیخ و شاگرد

با توجه به این که راوی اول یعنی "فضّاله" به عنوان راوی ثابت در هر دو بازسازی می‌باشد لذا در شیخوخت آن نسبت به ماقبل (الحسین بن سعید) تردیدی وجود ندارد اما چون راوی بعد از آن به خاطر تردید در بازسازی، تردیدی می‌باشد لذا رابطه شیخ و شاگردی بین فضّاله و مابعدش تردیدی بوده و منتفی است. و همچنین چون آخرین راوی یعنی "ابن ابی یعفر" به عنوان راوی ثابت در هر دو بازسازی می‌باشد در شاگرد بودن آن، نسبت به مابعد تردیدی نداریم اما نمی‌توان او را به عنوان شیخ قطعی روات قبل از خود به حساب آورد. لازم به ذکر است مانند کدهای قبلی رابطه شیخ و شاگردی مطرح شده جدای از قرائن خارجی می‌باشد و در صورت احراز این رابطه از بیرون، "اساتید یا شاگردان، علی التردید مربوط به سند مورد بحث" خواهد بود ("شیوخ یا شاگردان علی التردید در این سند").

۲/۴/۱/۴ اثرگذاری در حوزه ی توثیق و تضعیف

این کد نیز مانند کدهای قبلی به صورت مستقل دخالت در توثیق و تضعیف ندارد اما با توجه به تردید بوجود آمده برای اثبات اعتبار سند روایت، تمامی روات به دست آمده در اطراف تردید باید وثاقتشان احراز گردد و الا نتیجه در اعتبار تابع احسّ روات خواهد بود.

۳/۴/۱/۴) اثرگذاری در حوزه ی ارسال و اتصال سند

برای احراز اتصال در این موارد، تمام اطراف تردید باید عنوان مشخص باشند هرچند که آن عنوان مشخص دارای اهمال در اوصاف است. بنابراین در صورت وجود حتی یک عنوان مبهم در یکی از اطراف تردید اتصال سند روایت دچار مشکل خواهد شد. البته امکان دارد در یکی از طریق های تردیدی، اتصال برقرار باشد اما این اتصال در اعتبار کلی سند روایت دخالتی ندارد.

تذکره ۱

با توجه به اینکه در موقع گزارش دهی اسناد به صورت جدا جدا ارائه می شود لذا از عبارت "تردید نسبی" استفاده می کنیم تا به مخاطب بیان کنیم تردید روی داده نسبت به احتمالی است که هم عرض این احتمال در سند دیگر مطرح شده است.

تذکره ۲

از مطالب گذشته مشخص شد که در مرحله بازسازی، امکان اعمال بسیاری از کدهای دیگر در این قسمت وجود دارد مثلاً کد تصحیف یا کد سقط و... بلکه باید گفت تردید به وجود آمده در اثر وجود این احتمالات متعدد می باشد بنابراین نیاز است که در صورت بروز خصوصیات جدید دیگر و اعمال کدهای دیگر در این مرحله، روابط بین عناوین با توجه به تمام کدهای اعمال شده بررسی شوند.

کد پیشنهادی برای این نوع از اختلال

برای نشانه گذاری این نوع از اختلال از کد TD-RC (Tardid – Reconstruction) استفاده می گردد که با اعمال این کد، امکان تحلیل دقیق تر اثرات تردید در بازسازی بر ارزیابی سند، اتصال یا ارسال روایت، و همچنین صحت روابط شیخ و شاگردی فراهم می شود.

۵/۱/۴) تردید در عنوان راوی (نه معنون)

در برخی موارد به لحاظ واقع ما توانسته ایم راوی مورد نظر را شناسایی کنیم اما در مرحله شناسایی عنوان برای این معنون دچار اختلاف هستیم طوری که صرفاً احتمال تصحیف در یکی از عنوان ها را می دهیم ولی علمی به تصحیف نداریم با این وجود صرفاً یکی از عناوین را انتخاب می کنیم تا در آمار اساتید و شاگردان، این دو عنوان، دو نفر تلقی نشوند. البته باید یاد آور شد که

علت ترجیح دادن یکی از دو عنوان وجود یکسری مرجحاتی است که صرفاً باعث ترجیح لفظ یک عنوان بر لفظ دیگر می‌شود اما این مرجح ما را به نتیجه تصحیف نمی‌رساند لازم به ذکر است در صورتی که مرجحی هم نباشد ما برای تامین نیاز عدم پراکندگی در دائره شیخ و شاگرد باز هم باید یکی از عناوین را انتخاب کنیم.

برای این موارد کد "عنوان معیار ترجیحی" را روی عنوانِ راوی مد نظر اعمال می‌کنیم.

۱/۵/۱/۴ ضوابط اعمال کد "عنوان معیار ترجیحی"

- ۱- هر دو عنوان، احراز شده است که دارای یک معنوی دارند.
- ۲- نسبت به تصحیف هیچکدام علمی وجود ندارد. برخلاف موارد تحریف که استظهار تصحیف کرده‌ایم، در معیار ترجیحی، حکم به تحریف نکرده‌ایم؛ چه آنکه ممکن است شخصی تعدد اسم داشته باشد و اگر هم چنین نباشد ما قدرت بر تشخیص تصحیف نداریم.
- ۳- برخلاف مواردی که دارای تعبیرات متفاوت است و ما علم به وجود تعبیرات مختلف داریم و احراز وحدت مصداق کرده‌ایم، در موارد این کد علم به اختلاف تعبیر نداریم و احتمال تصحیف می‌دهیم. نه این که حکم به تصحیف یا عدم تصحیف بکنیم.
- ۴- یکی از عناوین را با ملاک‌هایی مثل کثرت تکرار در اسناد... ترجیح می‌دهیم تا در آمار اساتید و شاگردان، این دو عنوان، دو نفر تلقی نشوند.

۲/۵/۱/۴ اقسام تردید در عنوان (نه معنوی)

موارد تردید در عنوان را با توجه به منشأ تردید و نحوه قرار گیری عنوانِ تردیدی در سند می‌توان به دو دسته تقسیم کرد.

الف: مواردی که دو عنوانِ تردیدی در سند به وسیله حرف "أو" بیان شده است.

ب: مواردی که به دو عنوانِ تردیدی از بیرون علم داریم اما یکی از آن‌ها فقط در سند آمده است.

مثال برای قسم اول

الحسین بن محمد عن معلی بن محمد عن محمد بن علی عن محمد بن حمزة الهاشمي عن علي بن

محمد أو محمد بن علي الهاشمي قال دخلت علی ابی جعفر (علیه السلام)... (کلینی، ۱۴۰۷ ه. ق، ج ۱، ص ۴۹۶)

در سند این روایت مرحوم کلینی بین دو عنوان "علی بن محمد" و "محمد بن علی الهاشمی" حرف عطف "و" را قرار داده است. اگر ما قرینه ای بر تردید در صرف عنوان بین دو راوی نداشته باشیم این مورد، ملحق به موارد تردید واقعی در راوی می شود بدین معنا که ظهور اولی چنین عبارتی در این است که در این جا دو راوی متفاوت وجود دارد که بینشان تردید به وجود آمده است. اما با توجه به قرینه موجود در متن روایت می توان گفت که این تردید صرفاً در عنوان راوی (نه در معنوی) می باشد.^۱

در سند زیر تردید بین "عمیر بن جمیع" و "جمیع بن عمیر التیمی" نمونه دیگری از موارد تردید در عنوان می باشد.

حدثنا خضر بن أبان قال: حدثنا أبو نعيم الفضل بن دكين قال: حدثنا شريك عن الأعمش عن عمير بن جمیع أو جمیع بن عمیر التیمی^۲ عن عمته قالت:...

مثال برای قسم دوم

عنه (أحمد بن محمد) عن الفضيل بن عبد الوهاب عن إسحاق بن عبيد الله عن عبيد الله بن الوليد الوصافي رفعه قال قال رسول الله ﷺ: مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ غُرِسَتْ لَهُ شَجَرَةٌ فِي الْجَنَّةِ مِنْ يَأْقُوتَةٍ حَمْرَاء... (کلینی، ۱۴۰۷ه. ق، ج ۲، ص ۵۱۷)

۱. در تایید مطلب می توان گفت مضمون این روایت درباره آگاهی امام جواد (علیه السلام) از باطن راوی می باشد. راوی این مطلب که محمد بن علی الهاشمی می باشد از راویان عامی مذهب است که نسبت به این اعتقاد شیعه (آگاهی انچه ی شیعه از بواطن) تردید داشته است اما بعد از این که آگاهی پیدا می کند که حضرت از امر باطنی و مخفی او آگاه است محمد بن حمزه الهاشمی درباره او نقل می گوید: فَقَالَ لِي هَذَا الْهَاشِمِيُّ وَأَنَا أَظُنُّهُ كَمَا يَقُولُونَ. (این هاشمی به من گفت که من گمان می کنم همانطوری که شیعه می گویند است.) بنابراین با توجه به ذیل روایت تردیدی وجود ندارد که محمد بن حمزه از یک نفر نقل کرده است که لقب او هاشمی می باشد منتهی تردید وجود دارد که آیا این الهاشمی لقب برای علی بن محمد است یا محمد بن علی. علاوه بر این همین روایت در کتاب ارشاد شیخ مفید رحمه الله آمده است در حالی که این تردید به او در آن وجود ندارد. (الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ج ۲، ص ۲۹۱)

۲. جمیع بن عمیر التیمی: روی عن عائشة. و روی عنه عوام بن حوشب. أم جمیع بن عمیر التیمی: عن عائشة. (شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، ج ۳، ص ۷۷)

۳. مناقب الإمام أمير المؤمنين علي بن أبي طالب (عليه السلام)، جلد ۲، صفحه ۴۷۰

در سند این روایت "الفضیل بن عبدالوهاب" آمده است اما همین حدیث در ثواب الأعمال با همین سند ذکر شده است در حالی که به جای "الفضیل بن عبد الوهاب"، "الفضل بن عبد الوهاب" آورده شده است.

أَبِي رَه قَالَ حَدَّثَنِي سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ هِلَالٍ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ عَبْدِ الْوَهَّابِ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْوَلِيدِ رَفَعَهُ قَالَ قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ غُرِسَتْ لَهُ شَجَرَةٌ فِي الْجَنَّةِ مِنْ يَأْقُوتَةٍ... (ابن بابویه، ۱۴۰۶ ه. ق، ص ۳)

در کتاب محاسن (برقی، ۱۳۷۱ ه. ق، ج ۱، ص ۳۰) نیز در سند همین روایت "الفضیل بن عبد الوهاب" ذکر شده است.

با توجه به مطالبی که بیان شد ما اطمینان داریم این راوی یک نفر است اما در این که عنوان آن راوی، "الفضیل بن عبدالوهاب" است یا "الفضل بن عبدالوهاب"، تردید وجود دارد. در این موارد با توجه به کثرت تکرار عنوان "الفضیل بن عبد الوهاب"، همین عنوان را به عنوان معیار انتخاب کرده و کد "عنوان معیار ترجیحی" روی آن اعمال می‌کنیم. لذا روی عنوان "الفضل بن عبدالوهاب" هم همین عنوان "الفضیل بن عبدالوهاب" اعمال می‌گردد تا شاگردان و مشایخ هر دو نسبت به همدیگر صادق باشند.

لازم به ذکر است علّت وارد کردن این کد روی عنوان معیار و انتخاب یکی از این عناوین به عنوان عنوان معیار، برای مترتب کردن آثار عناوین معیار از قبیل تجمیع شاگردان و مشایخ، پیاده کردن توصیفات، طبقه‌شناسی و... می‌باشد. لذا از لحاظ کارکردی مثل موارد معیار عادی^۱ با این‌ها معامله می‌گردد.

و اما بررسی نحوه تاثیر گذاری این نوع اختلال در ارکان سه گانه ارزیابی روایت

۱/۳/۵/۱/۴ اثرگذاری در حوزه ی شیخ و شاگرد

با توجه به مطالبی که قبلاً بیان کردیم روشن شد که عنوان معیار، قراردادی است لذا می‌توان شیخ و شاگرد تمام عناوینی را که این عنوان معیار نماینده آن هاست، به عنوان شیخ و شاگرد این

۱ این نوع از معیارها، عنوان معیار واقعی هستند که از هر نوع اختلال تصحیف، قلب، تردید و... عاری اند که اولاً: اهداف و کاربردهای تعریف شده برای سیستم مترادفات عناوین راویان را بدون هیچ ابهامی به انجام می‌رسانند و ثانیاً: نوعاً شناخته شده هستند.

عنوان معیار به حساب آورد و از طرف دیگر خود این عنوان معیار به عنوان پلی برای انتقال شاگردان و مشایخ شناسایی شده به عناوینی خواهد بود که این عنوان معیار نماینده آن هاست. مثلاً "ب" به عنوان نماینده "الف" و "ج" می باشد و فرقی بین آن ها جز اختلاف عنوان وجود ندارد لذا هرخصوصیتی که "الف" داشته باشد انتقال به "ب" پیدا می کند و از طرف دیگر خصوصیت در "ب" به "ج" هم سرایت می کند زیرا اتحاد با "ب" دارد.

۲/۳/۵/۱/۴) اثرگذاری در حوزه ی توثیق و تضعیف

خود این عنوان فی نفسه دخالت در توثیق و تضعیف ندارد اما در صورت احراز وثاقت یا ضعف آن، تمامی عناوین متحد با آن دارای این خصوصیت می باشد و البته این قضیه بالعکس هم صادق است که در صورت وجود خصوصیت توثیق و تضعیف در عناوین متحد، آن خصوصیت به عنوان معیار سریان می یابد.

۳/۳/۵/۱/۴) اثرگذاری در حوزه ی ارسال و اتصال

با توجه به شناخته بودن این عنوان، ارسال در سند منتفی است و سند در این قسمت متصل می باشد.

کد پیشنهادی برای این نوع از اختلال

برای نشانه گذاری این نوع از اختلال از کد TD-PR (Tardid – preferential) استفاده می گردد که با اعمال این کد، امکان تحلیل دقیق تر اثرات تردید در بازسازی بر ارزیابی سند، اتصال یا ارسال روایت، و همچنین صحت روابط شیخ و شاگردی فراهم می شود.

نتیجه گیری

کدگذاری انواع اختلال تردید در راوی به همراه تبیین آثار خاص آن در ارکان تشکیل دهنده اقسام چهارگانه حدیث در بستر نرم افزار درایه النور با استفاده از فن آوری های نوین اطلاعاتی شاکله اصلی این پژوهش را تشکیل می دهد. بر اساس یافته های این پژوهش تردید در راوی دارای پنج گونه است و هر کدام با کدهای مخصوص نشانه گذاری می شوند که عبارتند از کد TD-AT برای تردید در راوی بخاطر اشتراک عنوان، کد TD-OR برای تردید در راوی بخاطر "او"، کد TD-

۷۷ برای تردید در راوی به خاطر اختلاف نُسَخ یا اختلاف کُتُب، کد TD-RC برای تردید در راوی بخاطر تردید در بازسازی سند و کد TD-PR تردید در عنوان راوی. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد از میان اقسام پنج گانه، چهار قسم اول غالباً در چگونگی اثرگذاری مربوط به شیخ وشاگرد، توثیق وتضعیف و ارسال و اتصال مشترک اند. زیرا با توجه به تردیدی بودن رابطه بین اطراف تردید، در تمامی این اقسام رابطه ی شیخ وشاگردی منتفی می‌باشد. از طرف دیگر هیچکدام به طور مستقلّ تاثیر در توثیق و تضعیف روات ندارند. رابطه اتصال برای قسم تردید در راوی به خاطر اشتراک عنوان ثابت است و تابع شرائط خاصّی نمی باشد اما سه گونه دیگر با توجه به شرائط خاصّ، ارسال و اتصال شان دستخوش تغییر می‌گردد. برای تبیین گونه پنجم از کد معیار ترجیحی استفاده شده است تا در نظم دهی اساتید و شاگردان موثر باشد. بر اساس یافته‌های این پژوهش اثرگذاری موارد معیار ترجیحی در ارکان سه گانه یاد شده با موارد معیار عادی مشترک هست. با توجه به این پژوهش لزوم بازنگری در رابطه روایی بین افراد ثابت می‌گردد چه آنکه در موارد بسیاری آن چه به عنوان رابطه ی شیخ وشاگردی در نرم افزار درایه النور معرفی شده صرفاً رابطه ی راوی و مروّی عنه بوده و کارکرد های خاصّ رابطه ی شیخ وشاگردی از قبیل طبقه شناسی، تطبیق موارد توثیقات عام و... بر آن مترتب نیست.

سیاسگزاری

در پایان لازم می‌دانم از تمامی حمایت‌های مدیریت محترم مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) حضرت حجّت الاسلام والمسلمین حاج آقای بهرامی (زیدعزه) و همچنین معاونت محترم پژوهش مرکز مذکور حضرت حجّت الاسلام والمسلمین حاج آقای راشدی نیا (زیدعزه) کمال قدردانی را داشته باشم.

فهرست منابع

- ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۴۰۴ ه.ق، من لا یحضره الفقیه، مقدمه و تصحیح: غفاری، علی اکبر، چاپ دوم، قم، جماعة المدرسين في الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الإسلامي.
- ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۴۰۶ ه.ق، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، چاپ دوم، قم، دار الشریف الرضی للنشر.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد، ۱۳۷۱ ه.ق، المحاسن، چاپ دوم، قم، محقق / مصحح: محدث، جلال الدین، دار الکتب الإسلامية.
- حسکانی، عبید الله بن عبد الله، ۱۴۱۱ ه.ق، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، محقق / مصحح: محمودی، محمدباقر، چاپ اول، تهران، التابعة لوزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامي، مجمع إحياء الثقافة الإسلامية.
- خویی، ابوالقاسم، ۱۴۱۳ ه.ق، معجم رجال الحديث و تفصیل طبقات الرواة، چاپ پنجم، نجف اشرف، موسسه الامام الخوئی الاسلامیه.
- سبحانی، شیخ جعفر، ۱۴۱۰ ق، کلیات فی علم الرجال، چاپ دوم، قم، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- شیرازی، سید جواد؛ میرمهدی، سید محسن، ۱۳۹۸ ه.ش، نقش تعبیر واسطه در معجم رجال، نشریه ره آورد نور، شماره ۶۷، صفحات ۱۲ تا ۲۰.
- شیرازی زنجانی، محمد جواد، ۱۴۲۹ ه.ق، توضیح الأسناد المشکلة في الكتب الأربعة، چاپ اول، قم، سازمان اوقاف و امور خیریه.
- شیرازی زنجانی، سید موسی، التعليقات الرجالیه علی کتب الحديث، چاپ یازدهم، قم، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور).
- شیرازی زنجانی، سید موسی، دروس خارج نکاح، چاپ اول، قم، مرکز فقهی امام محمد باقر (علیه السلام) وابسته به دفتر آیه الله العظمی شیرازی زنجانی.
- شیخ حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۹ ق، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعة، چاپ اول، قم، مؤسسة آل البيت (علیهم السلام).

- طوسی، محمد بن الحسن، ۱۴۰۷ق، تهذیب الاحکام، محقق / مصحح: خراسان، حسن الموسوی، چاپ چهارم، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
- طوسی، محمد بن الحسن، ۱۳۹۰ق، الإستبصار فیما اختلف من الأخبار، چاپ چهارم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- طوسی، محمد بن حسن، ۱۳۷۳ش، رجال الطوسی، محقق: قیومی اصفهانی، جواد، چاپ سوم، قم، جماعة المدرسين في الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الإسلامی.
- کشی، محمد بن عمر، ۱۴۰۴ ه. ق، اختیار معرفة الرجال، محقق: رجایی، مهدی، چاپ اول، قم، مؤسسة آل البيت (علیه السلام) لإحياء التراث.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷ق، الکافی، محقق / مصحح: غفاری علی اکبر و آخوندی، محمد، چاپ چهارم، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
- کجوری شیرازی، محمد مهدی، ۱۴۲۴ه. ق، الفوائد الرجالية (کجوری شیرازی)، محقق: رحمان ستایش، محمد کاظم، چاپ اول، قم، موسسه علمی فرهنگی دار الحديث، سازمان چاپ و نشر.
- مفید، محمد بن محمد، ۱۴۱۳ ه. ق، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، محقق / مصحح: مؤسسة آل البيت (علیه السلام)، چاپ اول، قم، کنگره شیخ مفید.
- مظفر، محمد رضا، ۱۳۸۷ه. ش، أصول الفقه (با تعلیقه زارعی)، چاپ پنجم، قم، بوستان کتاب انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزة علمیه قم).
- مامقانی، عبدالله، ۱۴۳۱ه. ق، تنقیح المقال فی علم الرجال (ط الحدیث)، چاپ سی و ششم، قم، محقق: مامقانی، محی الدین، مؤسسة آل البيت (علیه السلام) لإحياء التراث.
- نجاشی، احمد بن علی، ۱۳۶۵ش، رجال النجاشی، چاپ ششم، قم، جماعة المدرسين في الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الإسلامی.

References

- Abbas, Ahmad ibn Ali. (1986). Rijal al-Najashi. (6th ed.). Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, Islamic Publication Foundation. [in arabic]
- Barqi, Ahmad ibn Muhammad ibn Khalid. (1992). Al-Mahasin. (2nd ed.). Edited by Jalal al-Din Muhaddith. Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in arabic]
- Haskani, Ubayd Allah ibn Abd Allah. (1991). Shawahid al-tanzil li-qawa'id al-tafdil. (1st ed.). Edited by Muhammad Baqir Mahmudi. Tehran: Affiliated with the Ministry of Culture and Islamic Guidance, Assembly for the Revival of Islamic Culture. [in arabic]
- Hurr al-Amili, Muhammad ibn Hasan. (1989). Tafsil wasa'il al-Shi'ah ila tahsil masa'il al-shari'ah. (1st ed.). Qom: Mu'assasat Al al-Bayt (peace be upon them). [in arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1984). Man la yahduruhu al-faqih. (2nd ed.). Introduction and edited by Ali Akbar Ghafari. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, Islamic Publication Foundation. [in arabic]
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1986). Thawab al-a'mal wa 'iqab al-a'mal. (2nd ed.). Qom: Dar al-Sharif al-Radi Publishing. [in arabic]
- Kashi, Muhammad ibn Umar. (1984). Ikhtiyar ma'rifat al-rijal. (1st ed.). Edited by Mahdi Raja'i. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt (peace be upon them) for the Revival of Heritage. [in arabic]
- Kajuri Shirazi, Muhammad Mahdi. (2003). Al-fawa'id al-rijaliyyah (Kajuri Shirazi). (1st ed.). Edited by Muhammad Kazim Rahman-Stayesh. Qom: Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute, Publication Organization. [in arabic]
- Kulaini, Muhammad ibn Ya'qub. (1987). Al-Kafi. (4th ed.). Edited by Ali Akbar Ghafari and Muhammad Akhundi. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in arabic]
- Khoei, Abu al-Qasim. (1993). Mu'jam rijal al-hadith wa tafsil tabaqat al-ruwat. (5th ed.). Najaf: Imam al-Khoei Islamic Foundation. [in arabic]
- Mamqani, Abdullah. (2010). Tanqih al-maqal fi 'ilm al-rijal (new edition). (36th ed.). Edited by Muhyi al-Din Mamqani. Qom: Mu'assasat Al al-Bayt (peace be upon them) for the Revival of Heritage. [in arabic]
- Mufid, Muhammad ibn Muhammad. (1993). Al-Irshad fi ma'rifat hujaj Allah 'ala al-'ibad. (1st ed.). Edited by Mu'assasat Al al-Bayt (peace be upon them). Qom: Sheikh Mufid Congress. [in arabic]

- Muzaffar, Muhammad Rida. (2008). Usul al-fiqh (with commentary by Zare'i). (5th ed.). Qom: Bustan-e Ketab (Publication Center of the Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom). [in arabic]
- Sabahani, Ja'far. (1990). Kulliyyat fi 'ilm al-rijal. (2nd ed.). Qom: Qom Seminary Management Center. [in persian]
- Shobeiri Zanjani, Muhammad Jawad. (2008). Tawdiḥ al-asnad al-mushkilah fi al-kutub al-arba'ah. (1st ed.). Qom: Endowment and Charity Organization. [in persian]
- Shobeiri Zanjani, Musa. (n.d.). Al-ta'liqat al-rijaliyyah 'ala kutub al-hadith. (11th ed.). Qom: Noor Computer Research Center of Islamic Sciences. [in persian]
- Shobeiri Zanjani, Musa. (n.d.). Durūs kharij nikah. (1st ed.). Qom: Imam Muhammad Baqir Jurisprudential Center affiliated with the Office of Grand Ayatollah Shabiri Zanjani. [in persian]
- Shobeiri, Sayyid Jawad, & Mirmohammadi, Sayyid Mohsen. (2019). The role of the term "wasitah" in Rijal lexicons. Rahavard-e Noor, 67, 12–20. [in persian]
- Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1969). Al-Istibsar fima ukhtulif min al-akhbar. (4th ed.). Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in arabic]
- Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1987). Tahdhib al-ahkam. (4th ed.). Edited by Hasan al-Musawi Khorasani. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in arabic]
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. (1994). Rijal al-Tusi. (3rd ed.). Edited by Javad Qayyumi Isfahani. Qom: Society of Seminary Teachers of Qom, Islamic Publication Foundation. [in arabic].